

БАЗИС І НАДБУДОВА: ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМОВПЛИВУ

Досліджено проблему базису і надбудови суспільства. Головний акцент зроблено на еволюції їх взаємовпливу і реальному використанні її в економічній практиці сьогодення.

Исследуются проблема базиса и надстройки общества. Главный акцент делается на эволюцию их взаимовлияния и реальное использование ее в экономической практике сегодняшнего дня.

The problem of the economic base and the superstructure of the society is studied. The main emphasis is put upon the evolution of their mutual influence and its usage in current economic practice.

Ключові слова: базис, надбудова, еволюція, критерії, соціально-економічний розвиток, суб'єкти розвитку, економічний рух.

Ключевые слова: базис, надстройка, эволюция, критерии, общественно-экономическое развитие, субъекты развития, экономическое движение.

Key words: economic base, superstructure, evolution, criteria, socio-economic development, development actors, economic progress.

Перехід до інноваційного розвитку передбачає не тільки якісні зміни в технологічній складовій суспільства, але й у всій системі суспільно-економічних відносин. Мова йде про те, що без врахування змін у базисі і надбудові неможливо забезпечити не тільки реалізацію прогресивних соціально-економічних реформ, але навіть обґрунтувати їх необхідність і якісну спрямованість.

У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, не залежні від їхньої волі відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому знаходиться зверху юридична і політична надбудова та якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним відображенням останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи швидше чи повільніше відбувається переворот у всій величезній надбудові. Розглядаючи такі перевороти необхідно завжди розрізняти матеріальний, з природною точністю констатуючий переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, тобто — від ідеологічних форм, у яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його вирішення. Як не можна говорити про окрему людину на підставі того, що сама вона про себе думає, так само не можна говорити про подібну епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість треба пояснювати з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами та

виробничими відносинами. Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові якісніше вищі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах старого суспільства. Тому люди завжди ставлять собі тільки такі завдання, які вони можуть вирішити, тому що при найближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає лише тоді, коли матеріальні умови його вирішення вже є в наявності, або, принаймні, знаходяться в процесі становлення.

Отже, певні індивіди, певним чином займаються виробничою діяльністю, вступають у певні суспільні і політичні відносини. Емпіричне спостереження має в кожному окремому випадку — на досвіді і без всякої містифікації та спекуляції — виявити зв'язок суспільної і політичної структури з виробництвом. Суспільна структура і держава постійно виникають у процесі життєдіяльності певних індивідів — не таких, якими вони можуть здаватися самим собі, або іншим, а таких, які вони є насправді, тобто як вони діють, матеріально виробляють і, отже, як вони дієво проявляють себе за наявності певних матеріальних, незалежних від їх волі обмежень, передумов і умов.

Антагонізми у сфері матеріального виробництва роблять необхідною надбудову з ідеологічних прошарків, діяльність яких, — добра вона чи ні, — гарна тому, що необхідна.

Але навіть у тому випадку, якщо теорія, теологія, філософія, мораль тощо вступають у суперечність з існуючими відносинами, то це може відбуватися лише завдяки тому, що існуючі суспільні відносини вступили в суперечність з існуючою продуктивною силою. У межах відносин певної нації це може відбутися також завдяки тому, що суперечність виявляється не в даних національних рамках, а між існуючими національною свідомістю і практикою інших націй, тобто між національною і загальною свідомістю тієї чи іншої нації. Три зазначених моменти — продуктивна сила, суспільне становище і свідомість — можуть і мають вступати в суперечність один з одним, тому що поділ праці робить можливим — більше того: дійсним те, що духовна і матеріальна діяльність, насолода і праця, виробництво і споживання припадають на частку різних індивідів; добитися того, щоб вони не вступали один з одним у суперечність, можливо лише шляхом знищення поділу праці.

Взявши за висхідний пункт основний для всякого людського співіснування факт — спосіб добування засобів для життя, теорія К. Маркса поставила в зв'язок з ним ті відносини між людьми, які складаються під впливом певних способів добування засобів для життя, і в системі цих відносин («виробничих відносин» за термінологією К. Маркса) вказала ту основу суспільства, яка набуває політико-юридичних форм і відомих течій суспільної думки. Кожна така система виробничих відносин є, за теорією К. Маркса, особливим соціальним організмом, який має особливі закони свого зародження, функціонування та переходу до вищої форми, перетворення в інший соціальний організм. Цією теорією був застосований до соціальної науки об'єктивний, загальнонауковий критерій повторюваності.

Нагадування основних постулатів марксизму про співвідношення базису і надбудови знадобилися для того, щоб нагадати нинішній владі про те, що є якісь наукові критерії суспільно-економічного розвитку, на котрі потрібно опиратися, а не використовувати «безглузді» думки і положення колишніх активних марксистів-ленінців, а зараз активних проповідників західних ідеологів, концепції яких ніяк не вписуються в логіку формування постсоціалістичних шляхів розвитку. Але це в кращому варіанті, в гіршому «протягнуть» або ідеї пройдисвітів або явно кримінальних осіб, які узурпували владу.

К. Маркс писав, що в суспільному виробництві люди вступають у певні, незалежні, від їхньої волі відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому

розташовується юридична та політична надбудова і котрому відповідають певні форми суспільної свідомості.

Базис і надбудова визначають суспільні відносини певного суспільства як цілісну систему, в котрій матеріальні відносини представляють його реальний базис, основу суспільства, а політичні й ідеологічні відносини — надбудову, яка виростає на даному базисі і котра ним зумовлена. Базис суспільства — це сукупність певних виробничих відносин. Надбудова — це сукупність ідеологічних відносин, поглядів і установ; до неї входять держава і право, а також мораль, релігія, філософія, мистецтво, політична і правова форма свідомості та відповідні установи.

Зміна базису викликається і обумовлюється зміною характеру продуктивних сил суспільства. Базис визначає характер, тип суспільної надбудови. Переворот в економічному ладі даного суспільства викликає зміни, переворот у всій суспільній надбудові. У класовому суспільстві базис і надбудова носять класовий характер. Через антагоністичну природу базису і в надбудові також відображається цей антагонізм (існування ідеологій та організацій, які виражають і відстоюють інтереси різних класів і соціальних груп). Процес виникнення і розвитку суспільних ідей — складний і часто суперечливий; ці ідеї, а також і відповідні їм установи не з'являються на світ як продукт базису. Економіка не створює ні філософських, ні релігійних, ні етичних, ні естетичних і політичних ідей. Ідеї та установи створюють люди. Але створюють вони ці суспільні ідеї не довільно, а у відповідності з існуючими суспільними, перш за все економічними, умовами (тобто базисом) і суспільними законами. У розвитку суспільних ідей існує відносна самостійність. Розрив з традиціями, нормами, пануючими ідеями відбувається у передових класів під впливом суспільних умов, суперечностей, боротьби класів. Урешті-решт філософські, естетичні, моральні, релігійні та інші ідеї визначаються економічним базисом. На їх виникнення та зміну впливають попередні ідеї, а також ідеологічна і політична боротьба класів, партій.

Зв'язок базису і надбудови носить діалектичний характер. Раз виникнувши на певному базисі, надбудова здійснює зворотний вплив на розвиток суспільства в цілому. В цій взаємодії визначальну роль у результаті відіграє базис. При цьому різні елементи надбудови неоднаково пов'язані з базисом і відчують його вплив і, в свою чергу, впливають на нього безпосередньо (наприклад, політика) або більш опосередковано (наприклад, релігія). Протилежний вплив надбудови має різний характер. Ф. Енгельс, характеризуючи роль держави як політичної надбудови, писав: зворотна дія державної влади на економічний розвиток може бути троякого роду. Вона може діяти в тому ж напрямі — тоді справа йде швидше; вона може діяти проти економічного розвитку — тоді в народі вона зазнає краху через певний проміжок часу; або вона може ставити економічному розвитку в певних напрямках перешкоди і штовхати його в інших напрямках. Цей випадок зводиться, врешті-решт, до одного з попередніх. Однак ясно, що в другому і третьому випадках політична влада може заподіяти економічному розвитку найбільшої шкоди і може викликати розтрату сил і матеріалів у великому обсязі. Так, можна сказати про роль надбудови в цілому. Надбудова, таким чином, завжди відіграє активну роль у суспільстві.

Через низку історичних умов, тенденцій відставання суспільної свідомості від суспільного буття, нерівномірність розвитку окремих частин надбудови, а також через деякі спільні риси, які властиві всім антагоністичним формаціям, деякі ідеологічні форми, суспільні ідеї та установи переживають епоху, в якій вони виникли та існують у наступних суспільних формаціях. При переході від однієї суспільної формації до іншої, відповідно при зміні одного базису і надбудови іншими, знищуються, ліквідуються революційними силами реакційний базис і елементи надбудови. І, навпаки, зберігається все значуще, передове в сфері духовної культури, моральності і мистецтва, що створює спадкоємність в історичному розвитку суспільства. Одночасно деякі елементи надбудови можуть існувати як пережитки.

Поняття базису і надбудови є методологічною передумовою аналізу будь-якого конкретного суспільства. Однак самі собою ці категорії не містять якісної характе-

ристики певних базису і надбудови. Крім того, як відмічав К. Маркс, слід враховувати, що один і той самий економічний базис той самий з боку основних умов — завдяки нескінченно різноманітним емпіричним обставинам, природним умовам, расовими відносинам, історичному впливу, який діє ззовні тощо — може виявляти в своєму прояві нескінченні варіації і градації, які можливо зрозуміти лише за допомогою аналізу цих емпірично даних обставин. Саме таке різноманіття можна виявити і в надбудові в межах однієї формації. Специфічний характер базису і надбудови встановлюється в результаті їх конкретного дослідження.

Суспільство породжує відомі загальні функції, без яких воно не може обійтися. Призначені для цього люди утворюють нову сферу поділу праці всередині суспільства. Тим самим вони набувають особливі інтереси також і до тих, хто їх уповноважив; вони стають самостійними у відношенні до них, і — з'являється держава. Нова самостійна сила, правда, загалом і в цілому має прямувати за рухом виробництва, але вона, в свою чергу, робить зворотний вплив на умови та хід виробництва через відносну самостійність, яка властива їй або, вірніше, котра отримана одного разу нею і поступово розвивалася далі. Це є взаємодія двох неоднакових сил: з одного боку, економічного руху, а з іншого — нової політичної сили, яка прагне до можливо більшої самостійності і, раз вже вона введена в дію, володіє також і власним рухом. Економічний рух загалом і в цілому прокладе собі шлях, але він буде відчувати на собі також і зворотну дію політичного руху, який він сам створив і котрий має відносну самостійність. На економічний рух здійснює вплив, з одного боку, рух державної влади, а з іншого — одночасно з нею породженої опозиції. Як на грошовому ринку відображається загалом і в цілому рух промислового ринку, і, звичайно, відображається перевернуто, так і в боротьбі між урядом та опозицією відображається боротьба вже до цього існуючих класів, які борються, як боротьба за політичні принципи. Це можна прослідкувати на прикладі з правом.

Як тільки стає необхідним новий поділ праці, який створює професійних юристів, відкривається знову-таки нова самостійна сфера, котра за всієї своєї загальної залежності від виробництва і торгівлі все-таки має особливу здатність зворотно впливати на ці сфери. В сучасній державі право має не тільки відповідати загальному економічному становищу, не тільки бути його проявом, але також бути внутрішньо узгодженим проявом, який не спростовував би сам себе через внутрішні суперечності. А для того, щоб цього досягти, точність відображення економічних відносин порушується все більше і більше.

Таким чином, хід «правового розвитку» полягає здебільшого тільки в тому, що спочатку намагаються усунути суперечності, які випливають з безпосереднього переведення економічних відносин в юридичні принципи, і встановити гармонійну правову систему, а потім вплив і примусова сила подальшого економічного розвитку знову постійно ламають цю систему і втягують її в нові суперечності.

Відображення економічних відносин у вигляді правових принципів точно так само з необхідністю ставить ці відносини з ніг на голову. Цей процес відображення відбувається крім свідомості; юрист уявляє, що оперує апіорними положеннями, а це тільки відображення економічних відносин. Це відображення, яке представляє собою ідеологічний світогляд, у свою чергу, який здійснює зворотну дію на економічний базис і може його модифікувати у певних межах.

Що ж стосується тих ідеологічних сфер, як відмічав Ф. Енгельс, які ще вище літають у повітрі — релігія, філософія тощо, — то у них є передісторичний зміст, що знаходиться і набувається історичним періодом, — зміст, який ми тепер назвали б безглуздя. Ці різні хибні уявлення про природу, про сутність самої людини, про духів, чарівні сили тощо мають здебільшого економічну основу лише в негативному сенсі; низький економічний розвиток передісторичного періоду має в якості доповнення, а деколи в якості умови і навіть в якості причини помилкові уявлення про природу.

На сьогодні умови взаємодії, взаємовпливу базису і надбудови в цілому економічний розвиток, визначається ступенем зрілості його суб'єктів (людина, нація, на-

род), що мають джерело саморозвитку. Зокрема Ю. А. Красін відмічає, що сучасні і базис (олігархічна і державна монополія на власність), і надбудова (бюрократична влада) не відповідають вимогам інноваційного розвитку, який декларований владою. Зокрема в Україні намагаються це розпочати без створення таких відносин власності, котрі охопили б як найбільшу кількість людей (як свідчить всесвітній досвід, до двох третин суспільства, коли гарантується його розвиток без соціальних катаклізмів). Мається на увазі — не просто в якості покупців, а в ролі інвесторів (які мають власну справу тощо), тобто людей з джерелами саморозвитку, самодостатніх, котрим слід добиватися креативної, інноваційної економіки, для того, щоб уникнути застою і краху. В інноваційному розвитку одними інтелектуальними ресурсами не обійтися, потрібне суспільство, яке потребує і реалізує їх.

Ефективна взаємодія базису і надбудови може забезпечуватися за допомогою суб'єктів розвитку (людина, клас, народ, який наділений джерелами саморозвитку). Оцінюючи з цієї точки зору сучасне суспільство важко сказати, що воно є творчим. Найімовірніше воно характеризується як суспільство споживачів, які змітають на своєму шляху все що створено і нагромаджено поколіннями. Це суспільство, де панує невелика група людей, монопольна власність, яких виникла в результаті прямого грабунку народу і держави, абсолютна більшість позбавлених власності людей і маленьких острівців середнього класу власників, які виступають суб'єктами-творцями. Згідно критеріїв Всесвітнього банку, до середнього класу відносяться групи населення, в яких дохід на кожного члена сім'ї становить від 3470—8000 доларів у місяць. Звичайно, таке можливо лише в самих багатих країнах — США, Японії, Швейцарії, Великобританії. В інших країнах критерії скромніші: в Німеччині середній клас починається з 2000 доларів, в Іспанії і Португалії — 1000, у Греції — з 750 доларів у місяць на людину. В Україні до середнього класу відносяться сім'ї, в яких на одну людину припадає 300—400 доларів, як і в інших бідних країнах. Проте, як відмічають наші соціологи, український середній клас відрізняється від західноєвропейського не стільки рівнем доходів, скільки особливостями свідомості і відношенням до життя. Не складно поррахувати, яка частка населення в Україні відноситься до творців, а котра працює заради куска хліба, а яка є споживачами-хижаками.

Найпомітніше проявляється взаємовплив базису і надбудови в економічних характеристиках сьогодення: засилля іноземного (зараз офшорного) капіталу, робота національної економіки на прибуток обмеженої групи людей, яким належить цей капітал, стрімке зростання зовнішнього боргу і таке ж стрімке зубожіння населення.

В економіці нашої країни і в політиці дуже багато схожого з ситуацією, яка склалася на передодні жовтневої революції. Звідси — висновок: хто не вчиться на помилку минулого, приречені наступати на одні і ті самі ліберальні граблі.

Література

1. Аберкромби Н., Хилл С, Тернер Б. С. Социологический словарь, 2008.
2. Красин Ю. А. Метаморфозы российской реформации. Политологические сюжеты. — М.: Институт социологии РАН, 2009. — 496 с.
3. Ленин В. И. Революция учит / Полн. собр. соч. — Т. 11. — С. 133—143.
4. Роджерс А. Украина стремительно приближается к революционной ситуации 1917 года // Аргументы плюс. — 2012. — № 47. — 21—27 декабря.
5. Уильямс Р. Базис и надстройка в марксистской теории культуры // Логос. — 2012. — № 1. — С. 136—156.
6. Энгельс Ф. Письмо К. Шмидту, 5 августа 1890 г. — Маркс К., Энгельс Ф. / Соч., Т. 37. — С. 370.

Стаття надійшла до редакції 29 березня 2013 р.